

O NEKIM SEGMENTIMA AKTUALNOSTI DRŽAVNO-PRAVNE MISLI AKADEMIKA HAMDİJE ČEMERLIĆA

Zdravko Lučić*

Sažetak: Kao neposredni učesnik svih najznačajnijih etapa narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije i kao jedan od najznačajnijih pripadnika intelektualnog sloja u prelomnim razdobljima naše povijesti, Čemerlić je dao značajan doprinos u tim procesima. Posebno se problematizira sadržaj njegovog referata podnesenog na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a i pokušava utvrditi njegova poveznica s Čemerlićevim aktivnostima na prethodnim zasjedanjima ovog tijela.

Vrši se analiza ocjena o socijalističkoj revoluciji u procesu njenog institucionaliziranja u formi nastanka nove državne tvorevine u najznačajnijem period izgradnje sistema narodne vlasti i državnosti Bosne i Hercegovine. Pokušava se dati odgovor koji su kriteriji bili odlučujući u konstituiranju naše države kao posebne federalne jedinice u okvirima složene državne zajednice. Koje su društvene determinante i procesi bili odlučujući u kreiranju takvog rješenja s posebnim osvrtom na međunarodni vojno-politički aspekt i pitanja političke legitimne reprezentativnosti.

U embrionalnom toku stvaranja BiH prati se problematika normativne aktivnosti, systemske usklađenosti i kategoriziranja pojedinačnih pravnih akata. Uporedo s ovim procesima teče i postupna izgradnja prvih organizacionih segmenata organa nove državne uprave, kao i konstituiranja pravnog okvira za neovisnu sudsku vlast.

Autor izdvaja nekoliko segmenata iz složene državno-pravne filozofije Čemerlića naglašavajući njihovu aktualnost i suvremenost.

Ključne riječi: Hamdija Čemerlić, ZAVNOBiH, država, normativna djelatnost, sudska vlast, politička reprezentativnost...

* Prof. dr., Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.
E-mail: z.lucic@pfsa.unsa.ba

Akademik Hamdija Ćemerlić je na pozitivan način riješio pred sobom, od antike aktualnu ciceronovsku dilemu o potrebi intelektualaca za uključivanjem u javni i politički život, sredine u kojoj žive i djeluju. Živio je u prelomnim godinama razgradnje državne zajednice u kojoj je rođen i u kojoj je stekao svoja prva obrazovna i intelektualna iskustva. U vihoru II svjetskog rata ta je zajednica nestala, a na njenim razvalinama je kroz proces socijalističke revolucije stvorena nova državna tvorevina koja nije imala uzora u tadašnjoj državno-pravnoj svjetskoj povijesti. U tim prelomnim društvenim gibanjima, gospodin Ćemerlić je bio aktivni sudionik kao predstavnik najviših društvenih tijela koja su rukovodila tim procesima i donosila povijesne državničke odluke. Na taj način je bio uključen u osoben proces uništavanja i napuštanja preživjelih društvenih koncepata i izgradnji novih oblika državne zajednice.¹ Raspad stare Jugoslavije je pred tadašnje sudionike postavio zadatak koncipiranja i restrukturiranja novog oblika državne zajednice na potpuno novim temeljima i principima. U tim procesima je položaj Bosne i Hercegovine bio dosta specifičan i kontroverzan. Kao čovjek koji je dolazio s tih prostora, Hamdija Ćemerlić je bio jedan od najviše angažiranih kadrova koji su dali svoj obol artikuliranju procesa pozicioniranja Bosne i Hercegovine u okviru novonastajuće nove Jugoslavije. Možemo slobodno reći da je neposredno stvarao državu u njenim korjenima i dalje kroz cjelokupni svoj život davao krupne doprinose njenom razvoju, sve do kraja svog radnog, intelektualnog životnog vijeka. Pošto se i ta nova državna zajednica koju je Hamdija stvarao raspala, a egzistenciju nastavila Bosna i Hercegovina, postavlja se pitanje ima li elemenata njegovog državno-pravnog razmišljanja koji bi mogli poslužiti kao putokaz u pronalaženju optimalnih rješenja za zajednicu u kojoj mi danas živimo. Moja je pretpostavka da možemo dati pozitivan odgovor na ovo pitanje, a elemente tog odgovora trebalo bi potražiti u sljedećim saznanjima.

Akademik Ćemerlić je pitanje nastanka nove državne zajednice uvijek povezivao s problematikom rješavanja nacionalnih pitanja. Razvojni proces nacionalnog pitanja na našim prostorima je tekao veoma sporo, od početnih shvatanja da su Južni Sloveni pripadnici jednog jugoslovenskog naroda do kasnijih višenacionalnih dispenciranja. Naravno da su ovi procesi tekli najsporije i najkontroverznije za teritorije Bosne i Hercegovine. Ideja federalizma kao oblika državne zajednice koja treba odgovoriti težnjama različitih naroda ka ujedinjenju u jednu državu bila je prihvatljiva svim nosiocima takvih društvenih stremljenja s različitim pogledima koji sve narodi trebaju ući u tu zajednicu kao i pitanju stupnja povezanosti tih dijelova nove državne zajed-

¹ Ćemerlić Hamdija, Proces ostvarivanja osnovnih tekovina naše revolucije u toku NOB, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 1968-1969, god. 16-17, 15-32

nice. Putem federalizma željela se ostvariti nacionalna ravnopravnost.² Ali nije postojalo jedinstvo u konceptualnom poimanju tog principa. Društvene snage koje su stajale na pozicijama nacionalnog jedinstva su bile rezervirane prema tom principu i puteve daljnjeg razvoja pokušavale usmjeriti u procese državne centralizacije. Oni su polazili od teze “jedan narod – jedna država” kao jedinog garanta čvrstine i jedinstva nove državne zajednice. Smatrali su da ne postoje velike razlike među stanovništvom na tadašnjim prostorima, da su te razlike više plod odvojenog života, te nametanja stranih uticaja i da će te razlike vremenom tokom daljnjeg zajedničkog razvoja nestati. Ovakvo shvaćanje se pokazalo kao potpuno nerealno i ostalo je kao dio nekih prevaziđenih političkih programa. Drugi, koji su na pitanja ujedinjenja gledali veoma usko, su pokušavali ostvariti dominantnu poziciju svoje narodnosne grupacije, zagovarajući stvaranje jedinstvenog ekonomsko-političkog prostora. Pojam nacionalnog jedinstva je različito shvatan kroz pojavu teza o jednom narodu s tri imena, sastavljenom od tri plemena. Kao što to obično u politici biva, nađeno je kompromisno rješenje između nacionalnog jedinstva i podjele na plemena. U staroj Jugoslaviji se kroz specifičan regionalni ustroj putem banovina pokušalo onemogućiti nacionalno zaokruživanje putem administrativne destrukcije, pa čak i ograničavanjem ukupnog broja stanovništva u pojedinim regionalnim cjelinama.

Čemerlić je posebnu pažnju pridavao ovim pitanjima u kontekstu pronalaska adekvatnog položaja Bosne i Hercegovine u zajednici koja je nastajala. Posebno ga je zanimao proces razvoja mišljenja i stavova o nacionalnom sastavu naše zajednice. Ideja o troimenom narodu je bila dosta jako strukturirana, spominjanjem samo imena tri plemena, dok se Makedoncima i Crnogorcima nije tada priznavala nacionalna osobenost, već su smatrani dijelom srpske nacije. I tada se pokazalo da je potrebno zaista dosta vremena da se pitanja nacionalnog identiteta profiliraju i u konačnici riješe. U vrijeme donošenja sporazuma Cvjetković-Maček favorizirali su se pripadnici dva naroda, Slovencima je dopuštena određena mogućnost autonomnog položaja, dok je postojanje ostalih nacija negirano. U pogledu Bosne i Hercegovine gledišta nisu bila jasno profilirana sve do osnivanja Zemaljskog vijeća Bosne i Hercegovine i Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

Prema mišljenju akademika Čemerlića stara Jugoslavija je ušla u II svjetski rat s neriješenim nacionalnim pitanjem i zbog toga se i raspala. Nepriznavanje postojećih nacija i ugnjetavanje narodnih masa su bili faktori koji nisu mogli mobilizirati najšire društvene slojeve prema cilju obnove te državne

² Čemerlić Hamdija, Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj zajednici od ZAVNO-BiH-a do Ustava SR BiH, Sarajevo, 1968, 331

zajednice. Sazrijevala je svijest da treba mijenjati staro državno uređenje. Putevi su se razilazili u određivanju pravaca tih promjena od predstavnika različitih društvenih grupacija. Okupator je bio čvrsto pozicioniran na principu *divide et impera*. Buržoazija je imala ciljeve zadržavanja postojećeg državnog projekta ili u okvirima posebnih nacionalnih država ili u nekoj zajedničkoj tvorevini s kozmetičkim promjenama. Najšire društvene mase, predvođene KPJ su imale program revolucionarnih, korjenitih društvenih promjena, što će se kasnije nazvati pokretom socijalističke revolucije. Samo udruženim snagama svih potlačenih naroda i slojeva je bilo moguće izvojevati slobodu i sačuvati nezavisnost. Velikohrvatska buržoazija je slom stare Jugoslavije vidjela kao priliku za ostvarivanje svojih nacionalnih ciljeva i osnivanje velike hrvatske države u njenim povijesnim granicama. Muslimane je proglasila najčistijim dijelom hrvatskog naroda uz istovremeno degradiranje regionalne individualnosti Bosne i Hercegovine. S druge strane velikosrpska buržoazija je za slom stare Jugoslavije kao glavne krivce označavala Hrvate i Muslimane kao izdajnike. Postavljeni su ciljevi stvaranja velike Srbije uz čišćenje tih prostora od izdajničkih naroda. Bosna i Hercegovina je u to vrijeme predstavljala najsloženije područje na kojem su bili isprepletani interesi najrazličitijih međusobno suprotstavljenih društvenih faktora. Kao neposredni učesnik tih događaja, Čemerlić se stavlja u prve redove narodnooslobodilačke borbe i ima priliku da u neposrednoj društvenoj zbilji analizira motivacione uzroke socijalnog angažiranja različitih društvenih grupacija na različitim stranama političkog opredjeljenja. Javlja se proces neminovnog društvenog raslojavanja i u okvirima pojedinih nacionalnih zajednica. Čemerlić je bio na prvoj liniji pridobijanja narodnih masa za ciljeve narodnooslobodilačkog pokreta. Bržem toku pridobijanja narodnih masa novopostavljenim ciljevima je u dobroj mjeri negativno uticao destabilizirajući klerikalni faktor.

KPJ je pozivala u oslobodilačku borbu sve narode, garantirajući svakom narodu potpunu ravnopravnost u državi koja će se izgraditi kroz NOB-u. Politička parola koja je mobilizirala tadašnje narode je bila parola "bratstva i jedinstva naših naroda". Ona je odmah dosljedno bila primijenjivana kroz proces organizacione izgradnje nove vojske i novih narodnih organa vlasti. Počelo se s formiranjem narodnooslobodilačkih odbora kao lokalnih organa državne vlasti da bi se kasnije kroz formiranje Glavnih odbora za pojedine oblasti počela zaokruživati struktura nove državne tvorevine.³ Narodnosno načelo se postavlja u temelje nove federativne zajednice. U Bosni i Hercegovini embrionalni začeci nove vlasti nisu imali razvojnu liniju kao u drugim

³ Čemerlić Hamdija, Organizaciona izgradnja NOO, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 1957, god. 5, 301-331

krajevima, a uzroke takvom stanju naša historiografija nije još u potpunosti razjasnila. Do sada se to objašnjavalo činjenicom da je na našim prostorima u to vrijeme neposredno djelovao Vrhovni štab i da je to imalo uticaja na djelokrug i operativnu samostalnost Glavnog štaba Bosne i Hercegovine. Čemerlić, u svojim kasnijim analizama, kao mogući uzrok takve situacije navodi mišljenje da je to posljedica u to vrijeme još nerazjašnjenog položaja Bosne i Hercegovine u budućoj federativnoj zajednici kod najužeg tadašnjeg rukovodstva.

U pokušaju razjašnjavanja ovog fenomena, Čemerlić u svojim analizama postavlja pitanje u formi pretpostavke, da u Bosni i Hercegovini nije bio formiran zemaljski odbor, jer ona tada nije poimana nacionalnom zemljom ili je možda neki drugi razlog bio uzrok tomu. Sumnje i različiti pogledi su postojali, ali je nedostatak relevantnih historijskih izvora prepreka njihovom osmišljenom pojašnjenju.⁴ Formiranje centralnog organa vlasti u Bosni i Hercegovini je uslijedilo tek krajem 1943. godine na inicijativu Izvršnog odbora AVNOJ-a s ciljem izgradnje jedinstvenog sistema državne matrice i omogućiti izbor legitimnih nacionalnih delegacija za drugo zasjedanje AVNOJ-a. Memoarska građa ne ulazi dovoljno duboko u ova pitanja a postoje samo tri dokumenta koja tretiraju problematiku stvaranja uputstava za način izbora delegate za Drugo zasjedanje na dosljedni reprezentativni karakter u pogledu nacionalnosti koje žive u Bosni i Hercegovini i adekvatnog principa predstavljanja ostalih društvenih struktura. Na prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a je u rezoluciji istaknut zahtjev da Bosna i Hercegovina treba postati federalna jedinica u novoj Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji. U njoj se ističe opredjeljenje "da će narodi Bosne i Hercegovine učestvovati ravnopravno s ostalim narodima u stvaranju i izgradnji nove demokratske federativne Jugoslavije". I pored ovakvog nedvosmislenog i jasnog stave iz rezolucije, ponovo su se pred zasjedanje AVNOJ-a pojavile dileme u pogledu položaja Bosne i Hercegovine. U neposrednim pripremama za ovo zasjedanje je bilo organizirano savjetovanje i razmjena mišljenja u okvirima svake nacionalne delegacije, s ciljem da se postigne zblizavanje u pogledima i postigne potpuna jednodušnost u svim osnovnim pitanjima.

Dileme u pogledu položaja Bosne i Hercegovine su nametali krugovi koji su na pitanje federativnog uređenja na nacionalnoj osnovi gledali veoma kruto. Smatrali su da Bosna i Hercegovina s obzirom na svoj mješoviti nacionalni sastav ne može biti federativna jedinica i za nju predlagali sta-

⁴ Čemerlić Hamdija, Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom 1-Izdanje Vojno-istorijskog instituta Jugoslovenske armije, Beograd, 1949, Istorijsko-pravni zbornik, Sarajevo, 1949, god. 1, br.2, 209-216

tus autonomne pokrajine. Takvo rješenje je otvaralo mnoga druga pitanja, kao npr. kojoj bi republici ta pokrajina trebala biti pripojena a postojala je i varijanta direktnog vezivanja pokrajine za savezne organe. Kao neposredni učesnik ovih događaja, Čemerlić je dao zavidan doprinos da preovlada stav delegacije iz naše zemlje i da se usvoji Odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu, koja Odluka je jednoglasno prihvaćena. Ona polazi od principa samoopredjeljenja nacija, ali je dopunjena regionalnim principom i na osnovu njega je uvela Bosnu i Hercegovinu u red federalnih jedinica. Čemerlić je stava da ovakva odluka pokazuje kako nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini u to vrijeme nije bilo potpuno shvaćeno i dosljedno razjašnjeno. Polazilo se sa stanovišta da tada u ovoj zajednici žive samo Srbi i Hrvati i da zbog njihovog brojnog odnosa i međusobne izmještanosti nije moguće izvršiti podjelu ove teritorije i priključiti ih matičnim nacionalnim zajednicama. Muslimani tada nisu bili smatrani kao posebna nacionalna zajednica, već kao potencijalni Srbi i Hrvati. Pretpostavljalo se da je potrebno vrijeme za njihovo nacionalno opredjeljenje na koji bi se način konačno riješilo nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini. Pokazalo se da su takvi pogledi bili anahroni i demantirani od strane društvene realnosti. Svi poslijeratni popisi stanovništva su pokazali da su Muslimani u najvećem broju slučajeva odbijali izjašnjenje po pretpostavljenoj matrici. Najistaknutiji intelektualni predstavnici ove skupine, među kojima je istaknuto mjesto zauzimao gospodin Čemerlić, su pokušavali odrediti drugačije pravce artikuliranja društvenog položaja svoje narodnosne grupacije. Prema našem mišljenju, donošenje Odluke o federativnoj izgradnji Jugoslavije, predstavlja najznačajniji momenat za državno-pravno konstituiranje Bosne i Hercegovine i imat će velike determinantne reperkusije na kasniji razvoj naše zajednice. Hamdiju Čemerlića kao neposrednog donosioca takve odluke možemo bez pretjerivanja označiti i jednim od matičara državno-pravnog legitimiteta Bosne i Hercegovine.

Dosljedno i gipko sprovođenje principa nacionalne ravnopravnosti u Bosni i Hercegovini podrazumijevalo je otklanjanje bilo kakvih modaliteta nacionalne ekskluzivnosti. Trebalo je stvoriti uvjete koji bi onemogućavali bilo kakvu hegemonističku dominaciju bilo koje nacije.⁵ Na drugom zasjedanju AVNOJ-a pojavila se epohalna krilatica da “Bosna i Hercegovina nije ni srpska, ni hrvatska ni muslimanska nego je i srpska i hrvatska i muslimanska podjednako.” Samo ovakvo shvaćanje je odgovaralo najširim društvenim snagama u tadašnjoj našoj zajednici. Značaj Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a

⁵ Čemerlić Hamdija, Rad Pretsjedništva ZAVNOBiH-a na organizaciji i izgradnji vlasti u Bosni i Hercegovini: Građa za istoriju postanka i razvoja narodne vlasti u Bosni i Hercegovini, Istorijsko-pravni zbornik, Sarajevo, 1950, god. 2, 157-179

se ogleda u činjenici da su narodi u Bosni i Hercegovini prvi put dobili priliku da samostalno donesu političke odluke o uređenju državne zajednice koje će odgovarati istinskoj njihovoj volji i zadovoljiti njihove zajedničke interese. U toku narodnooslobodilačke borbe ostvaren je duh jedinstva kao podloga za buduću koegzistenciju različitih društvenih interesa. Najšire postavljeni ciljevi te borbe omogućavali su sazrijevanje saznanja da je to dobar okvir koji omogućuje borbu svakog naroda za sopstvenu slobodu, a preko toga dolazak do slobode svih međusobno povezanih naroda. Istovremeno je tekao proces izgradnje novog državnog i pravnog uređenja. Drugim riječima stvarana je nova država. Glavni nosioci tih procesa su bili Predsjedništvo AVNOJ-a i zemaljska vijeća sa svojim predsjedništvima. Za gospodina Čemerlića je Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a u državno-pravnom smislu imalo isti značaj kao i Drugo zasjedanje AVNOJ-a za cijelu zajedničku državu. Formirano je njegovo Predsjedništvo koje je bilo ovlašćeno da formira upravu i druge institucije. Otvoreno je složeno pitanje građenja državne zgrade kao funkcionalne cjeline. Sada je došlo vrijeme da se pokažu intelektualni kapaciteti svih članova najužeg rukovodstva. Gospodin Hamdija Čemerlić je sa svojim univerzitetskim obrazovanjem morao preuzeti breme svoje osobne društvene i političke odgovornosti. Kao obrazovani pravnik stavljen je pred izazovni zadatak poostvarenja antičke pravne maksime *Ius est ars boni et aequi*. Možemo slobodno reći da je on tom zadatku odgovorno pristupio i kreiranjem novih pravnih rješenja potvrdio antičke postavke o pravu kao umjetnosti dobrog i pravičnog. Predsjedništvo je formiralo prva odjeljenja za pojedine oblasti upravne djelatnosti i druge institucije za obavljanje specijalnih zadataka. Stvarana je nova državna tvorevina za koju nisu postojali historijsko potvrđeni uzori. Kreiranje novih pravnih tvorevina je najveći izazov na koji se moralo odgovoriti s punom stvaralačkom kreativnom slobodom. Istovremeno su stvarani osnovi nove političke organiziranosti najširih društvenih masa. Bilo je neophodno pronaći politički izraz jedinstva različitih društvenih slojeva i narodnosnih grupacija.

Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je bilo glavni nosilac aktivnosti na izgradnji osnova nove državne vlasti. Uporedo s procesom izgradnje sopstvenog upravnog aparata trebalo je postaviti i osnove novih organa vlasti na terenu, predstavljenih u NOO. Postavljena je jedinstvena organizaciona osnova odnosa upravnih organa vlasti i NOO na terenu. Trebalo je stvoriti jedinstvenu organizacionu strukturu koja se stalno mijenjala s obzirom na sve veću širinu pitanja koja su čekala na svoja rješavanja. Pokazalo se da je društvena stvarnost mnogo dinamičnija kategorija od pravnog sistema koji uvijek za njom kaska i pokušava je normativno uobličiti. Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je

donijelo Pravilnik o ustrojstvu i radu NO odbora i NO skupština kojim se reguliralo pitanja sastava, izbora, nadležnosti, opoziva, međusobne unutrašnje organizacije i pitanja žalbenog postupka.⁶ Učinjeni su i prvi pokušaji organiziranja nove sudske strukture. Time se pokušavala zahvatiti cjelina najvažnijih poluga administrativne i sudske vlasti. Svi ti prvi pokušaji izgradnje novog sistema predstavljaju osobitu stvaralačku laboratoriju koja nije imala uzora u dotadašnjoj svjetskoj povijesti. Čemerlić nas izvještava da je bilo dosta poteškoća u redigiranju nacрта ovih propisa zbog velikog neiskustva u ovom poslu. Veliki problem je bio nedostatak stručnog profesionalno obrazovanog kadra. U razdoblju između Drugog i Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a na državnom nivou je usmjerena vrlo intenzivna aktivnost na međunarodno priznanje izvršenih promjena u novoj državnoj zajednici. Sada se nametala potreba pretvaranja revolucionarnog stanja u redovno funkcioniranje državnih organa, kako na saveznom tako i na planu izgradnje pojedinih federalnih jedinica .

Prelazak s izvanrednog revolucionarnog ratnog režima ustrojstva države u konvencionalni sistem u Bosni i Hercegovini je izvršen na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a koje je održano od 26–28. aprila 1945. godine u oslobođenom Sarajevu. Ovo zasjedanje predstavlja jedan od najvažnijih događaja u državno-pravnom razvitku Bosne i Hercegovine. Na njemu su doneseni Zakon o izmjenama i dopunama Odluke o konstituiranju ZAVNOBiH-a, kojim aktom je ovo tijelo pretvoreno u Narodnu skupštinu te Zakon o narodnoj vladi federalne Bosne i Hercegovine kojim je imenovana prva vlada. Smatralo se da novo predstavničko tijelo, akt o formiranju najvažnijih državnih organa treba donijeti u formi zakona. Ono što je do tada imalo neku formu privremenosti sada dobija elemente konstitutivnosti. Novoformirana Narodna skupština je imala zadatak da donese pravni instrumentarij za sazivanje i organiziranje ustavotvorne skupštine Bosne i Hercegovine. Međutim, ona je egzistirala jedno duže vrijeme od planiranog i pred nju su se postavljala mnoga neodložna pitanja daljnje izgradnje državno-pravne konstrukcije. Tako je donesen Zakon o vrhovnom sudu u cilju logičnog zaokruživanja mladog sudskog sistema, Zakon o nazivu Narodne Republike Bosne i Hercegovine, rješavana su pitanja administrativno-teritorijalnog ustrojstva, organizacijskoj nadležnosti narodnih odbora i neodložna priprema za sprovođenje agrarne reforme kao bitne pretpostavke za uspješno uspostavljanje sistema poljoprivredne proizvodnje. Dotadašnje revolucionarne društvene promjene sistema bilo je neophodno pravno-politički konstitucionalizirati. Na ovaj način su udareni

⁶Odluka Predsjedništva o stvaranju organa javne uprave u Bosni i Hercegovini, Zbornik dokumenata o djelatnosti ZAVNOBiH-a, knjiga I, dok. Br. 61, Sarajevo, 1968, 154

temelji moderne bosanskohercegovačke državnosti. Nažalost, teško se oteti utisku da poslijeratna faza razvoja naše zajednice nije u dovoljnoj mjeri znanstveno, politički i društveno odgovorno valorizirala historijske domete značaja ovih odluka i ovog zasjedanja. Nakon ovog historijskog skupa organizirani su izbori za Ustavotvornu skupštinu kroz koje je dosljedno sproveden princip da predstavnike naroda zaista bira sam pojedini narod, a na bazi najšire zasnovanog općeg neposrednog izbornog prava ova skupština je dobila svoju punu legitimaciju. Prije donošenja samog Ustava ovo tijelo je donijelo odluke o potvrđivanju svih revolucionarnih akata Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a. Novi Ustav je stupio na snagu 31. 12. 1946. godine. Bosna i Hercegovina se deklarira kao narodna država republikanskog oblika koju su na osnovu prava na samoopredjeljenje stvorili slobodnom voljom narodi koji u njoj žive prema principima potpune ravnopravnosti. Svakoj naciji i nacionalnosti obezbjeđena je sloboda ekonomskog, kulturnog i općeg nacionalnog razvoja.

Prema Čemerlićevom shvatanju Bosna i Hercegovina je ušla u zajedničku državu, jer je princip federalizma omogućavao zajednicama s nacionalnim i regionalnim različitostima ostvarivanje dubljeg i razvijenijeg jedinstva uz eliminiranje i likvidaciju neravnopravnosti i sukoba koji su iz toga generirani. Pretpostavka učinkovitosti ovakvog oblika federalizma je dosljedno sprovedeni princip ravnopravnosti naroda i regija. Ali Čemerlić dalekosežno proširuje domete ovog državno-pravnog koncepta ocjenjujući da se on ne smije vezati samo za međunacionalne odnose već treba da se kreće mnogo dalje ka međuljudskim odnosima u društvu koji eliminiraju klasne, materijalne i kulturne sukobe i neravnopravnosti čovjeka prema čovjeku. Na ovaj način je, čini nam se, naš akademik anticipirao recentnu suvremenu političku situaciju sa stalnim međusobnim trvenjima oko prioriteta nacionalnog i građanskog u Bosni i Hercegovini.⁷

Za Čemerlića je konstituisanje nove državne organizacije na tekovinama socijalističke revolucije predstavljalo novu formu države koja se još u toku rata uspjela institucionalizirati. Za njega je vremenski period zasjedanja ZAVNOBiH-a najznačajniji period u izgradnji sistema narodne vlasti i državnosti Bosne i Hercegovine. U svim fazama svog poslijeratnog angažiranja stalno je naglašavao ovu tvrdnju. Kao univerzitetski profesor i angažirani društveni radnik dosta je truda uložio u svojim naporima da se sakupe i u jednoj zbirci objave dokumenti sa zasjedanja ovih najviših državnih tijela.⁸ U izdanju Insti-

⁷ Zdravko Lučić, *Građansko ne mora biti u sukobu sa nacionalnim*, *Ljudska prava – Časopis za ustavno i međunarodno pravo*, Sarajevo, br. 3-4, 2000.

⁸ ZAVNOBiH, *Dokumenti 1943-1944*, Knjiga I, Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša,, Sarajevo, 1968.

tuta za istoriju radničkog pokreta 1968. godine u Sarajevu pojavio se Zbornik dokumenata sa zasjedanja ZAVNOBiH-a u čijem je redakcionom odboru bio prof. Čemerlić, napisavši dosta inspirativan i inicirajući Uvod. Cilj je bio prezentirati historijsku građu kao jednu cjelinu koja će budućim istraživačima pružiti priliku da se upoznaju i analiziraju početne, najznačajnije faze izgradnje društveno-političkog uređenja ove mlade državne zajednice. Zbornik pruža mogućnost upoznavanja najšireg kruga državnih djelatnosti narodne vlasti i raznolikog pravno-političkog instrumentarija realiziranja osnovnih poluga vlasti.⁹ Čemerlić je bio svjestan važnosti tih dokumenata za historiju naše države i permanentno je navodio djelatnike raznih instituta i univerzitetske radnike na potrebi naučne valorizacije tih dokumenata. Ovaj današnji skup u ANUBiH možemo posmatrati kao vidan doprinos ostvarivanju Čemerličevih podsticajnih namjera. Na ovaj način su sačuvani neprocjenjivi historijski dokumenti u formi referata, diskusija i rezolucija s ovih osnivačkih zasjedanja. U Uvodu ovog Zbornika Čemerlić posebno naglašava i potcrtava značaj ostvarivanja reprezentativnog posebnog načina izbora delegacija na zasjedanjima kako bi se otklonili eventualni prigovori njihovoj legitimnosti i stalno izražavanje težnji da se postupno dosegnu ciljevi izgradnje cjelovitog sistema nove države.

Svjestan činjenice da se država ne stvara preko noći, Čemerlić naglašava teškoće u izgradnji organiziranog sistemskog rada. Prve početke takvog pristupa on nalazi u formiranju šest Odjeljenja Predsjedništva ZAVNOBiH-a, za narodnu privredu, pravosuđe, narodnu prosvjetu, zdravlje, narodnu obnovu i za narodnu ishranu. Ova Odjeljenja su embrionalno bili začeci pojedinih ministarstava u kasnijoj Vladi. Pojedina Odjeljenja će se kasnije transformirati u više pojedinih cjelina s usložnjavanjima društvenog razvitka. Pokušavalo se obuhvatiti cjelinu oblasti društvenog života. Broj organizacionih jedinica nove administrativne vlasti je vrlo brzo dosegao šesnaest uz koje su se postupno izgrađivale i njim srodne posebne ustanove sa specifičnim djelokrugom nadležnosti. Izgradnja administrativnog državnog aparata je bila vrlo dinamična sa stalnim traženjem novih i kvalitetnijih rješenja. Tako su vremenom Odjeljenja prerasla u povjereništva, a njihovi načelnici su transformirani u povjerenike s ciljem podizanja njihovog ugleda u društvenoj sredini. Ovakvo stanje je ostalo sve do formiranja vlade na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a. Čemerlić je bio izvrstan poznavalac problematike koju pravnici obično označavaju terminom normativna djelatnost. On nas izvješćava da su ZAVNOBiH

⁹ Čemerlić Hamdija, Normativna djelatnost organa narodne vlasti u Bosni i Hercegovini u toku Narodnooslobodilačke borbe, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 1974, god. 22, 383-395

i njegovo Predsjedništvo donosili normativne akte različitih naziva i sadržine. Veoma je teško izvršiti pravnu klasifikaciju tih akata jer njihovi nazivi nisu odgovarali sadržini koju su regulirali. Čemerlić je potpuno svjestan da je kreacija pravne normu najveći izazov za svakog dobrog poznavaoča prava. U to vrijeme nije se dosta ni vodilo računa o klasifikaciji i adekvatnoj nominaciji pojedinih akata. Nije bio rijedak slučaj da se aktom istog naziva regulira raznorodna materija koja je po svojoj prirodi pripadala kategorijama ustavnih, zakonskih i podzakonskih propisa. Kao karakteristično, Čemerlić naglašava činjenicu da ZAVNOBiH, iako je bio proglašen najvišim zakonodavnim i izvršnim organom vlasti, sve do svog Trećeg zasjedanja nije donio nijedan pravni akt klasificiran i nazvan zakonom. Svi akti Drugog zasjedanja ovog tijela su terminološki označavani odlukama. Tako npr. Odluka o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo Federalne Bosne i Hercegovine po svim kriterijima sadrži materiju ustavno-pravnog karaktera, Odluka o ustrojstvu i radu narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština najviše asocira na zakonske akte, dok je bilo i odluka koje su se odnosile na podzakonsku materiju ili pak na posebne pojedinačne pravne situacije. Pri sastavljanju ovih propisa nije se vodilo puno računa o pravnotehničkoj formi koja bi mogla zadovoljiti stroge uzuse utvrđenim pravilima pravne tehnike. Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je svoje akte označavalo različitim nazivima kao npr. upute, pravilnici, uputstva, naredbe itd. sa vrlo različitom heterogenom strukturom bez odgovarajuće pravne klasifikacije. Pravno-tehnički posmatrano ovi akti imaju nesistematizirani tekst. Pa i put rimskih pretora do korifeja pravne nomotehnike je bio dug i mukotrpan.

Na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a održanom u oslobođenom Sarajevu profesor Čemerlić je podnio vrlo iscrpan referat u kojem je naglasio značaj zasjedanja ovog najvišeg državnog organa.¹⁰ Prema njegovim riječima: “Prvo naše zasjedanje je bilo u znaku osnivanja našeg ZAVNOBiH-a. Drugo naše zasjedanje je bilo u znaku donošenja velikih i dalekosežnih odluka, odluka koje su položile temelje Federalne Bosne i Hercegovine, odluka koje čine naš Ustav. I ovo Treće zasjedanje našeg Vijeća je istorijsko znamenje, jer ćemo na njemu dobiti našu prvu narodnu vladu Federalne Bosne i Hercegovine“. Ovakve Čemerlićeve ocjene trebale bi biti stalno pred očima aktualnih društveno-političkih čimbenika, kako bi shvatili gdje su korijeni embrionalnog nastanka ove države. Ove činjenice jednostavno ne zaslužuju da budu zaobiđene. Samo ozbiljni političari svoje odluke inkorporiraju u kontekstu sazna-

¹⁰ Treće zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, 26, 27. i 28. aprila 1945. u Sarajevu (po stenografskim bilješkama i skupštinskom zapisniku), Sarajevo, 1955, 33-38

nja da nema društvenog fenomena koji nije povijesno determiniran, na šta nas je još davno upozoravao neprevaziđeni njemački romanista, povjesničar i državnik Fridrih Karl von Savinji. Pažljivo isčitavanje teksta referata profesora Čemerlića pokazuje njegove velike minuciozne dubinske analize uzroka koji su doveli do historijskih previranja, društvenog raslojavanja pojedinih slojeva i njihovo priklanjanje idejama koje su artikulirale njihove društvene pozicije. Njegove analize su konkretne, s jasnim objašnjenjima i navođenjem konkretnih imena političkih faktora koji su se različito opredjeljivali i politički pozicionirali. Raspoznavanje i konkretno markiranje političkih reakcionarnih subjekata mogu vršiti samo obrazovani i odlučni državnici. Čemerlić filigranskom jasnošću pripadnike reakcionarnih političkih snaga segmentira prema kriterijumu jačine i oblika suprotstavljanja demokratskom narodnom oslobodilačkom pokretu. Kroz ovaj pokret Bosna i Hercegovina je dobila poseban položaj kao samostalna federalna jedinica. Bosna je prestala da bude rasadnik razdora između Srba, Hrvata i muslimana. Stvoren je okvir za daljnju koegzistenciju ovih naroda u izazovima stvaranja i što boljeg uređenja međusobnih odnosa u njihovoj novoj zajednici. U svom referatu profesor, objašnjavajući međunarodno-politički momenat revolucionarnih promjena, označava Balkan kao stalno ognjište pobuna i izvor ratova na čijim prostorima se ukrštaju i sukobljavaju interesi različitih političkih sila. U budućnosti ga optimistički vidi kao faktor mira u Evropi. Sa ciceronskom oratorskom vještinom prenošenja ubjeđenja na široku publiku Čemerlić je ocjenjivan kao veliki govornik. Kao član najužeg rukovodstva, Čemerlić je neposredno učestvovao u kreiranju najvažnijih odluka Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, a to su prije svega bile: Odluka o odobrenju rada Predsjedništva ZAVNOBiH-a u periodu od Drugog zasjedanja koje je održano 29, 30. juna i 1. jula 1944, Prijedlog zakona o izmjenama i dopunama Odluke o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo Federalne Bosne i Hercegovine od 1. jula 1944. godine u čijem članu 1. se naziv Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine mijenja i glasi: Narodna Skupština Bosne i Hercegovine dok se nazivi mjernih organa državne vlasti u Bosni i Hercegovini mijenjaju i glase gradska, sreska, okružna ili oblasna narodna skupština. U članu 3. ove Odluke Predsjedništvo Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine postaje Predsjedništvo Narodne skupštine Bosne i Hercegovine i vrši zakonodavne funkcije koje mu pripadaju između zasjedanja Narodne skupštine Bosne i Hercegovine, kao i one izvršne funkcije koje mu pripadaju kao predsjedništvu federalne države Bosne i Hercegovine i predstavništvu državnog i narodnog suvereniteta Federalne Bosne i Hercegovine. U okviru

Odluke se navode imena 44 narodna poslanika s kratkim oznakama socijalne i profesionalne provinijencije. Analizirajući sastav narodnih poslanika odmah se može primjetiti da se tada vodilo računa o mnogobrojnim kriterijima predstavničke legitimnosti.

Poslije ovih odluka pristupilo se donošenju Zakona o narodnoj vladi Bosne i Hercegovine. Prema prvom članu ovog Zakona, Narodna vlada je vrhovni izvršni i naredbodavni organ državne vlasti Bosne i Hercegovine, koji za svoj rad odgovara Narodnoj skupštini. U njen sastav ulazili su predsjednik i dva potpredsjednika Vlade i ministri za sljedeće oblasti: unutrašnjih poslova, pravosuđa, prosvjete, finansija, trgovine i snabdijevanja, industrije i rudarstva, šumarstva, narodnog zdravlja, socijalne politike, građevina i lokalnog saobraćaja. Gospodin Čemerlić je imenovan za prvog ministra pravosuđa u ovoj Vladi. U svom radu, Vlada može donositi pravne akte kao što su uredbe, naredbe i uputstva, s tim da kao cjelina kao i pojedini ministri imaju pravo zakonodavne inicijative. Ovim odlukama Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, Bosni i Hercegovini su stvoreni temelji moderne pravne državnosti. Njihove dalekosežnosti nikada ne bi smjele biti dovedene u pitanje, već trebaju biti predmetom stalne analize. One predstavljaju najdragocjenije kamenje u živopisnom mozaiku državno-pravne povijesti Bosne i Hercegovine.

U svojoj plodnoj univerzitetskoj karijeri, profesor Čemerlić se kao predmetni nastavnik na Ustavnom pravu na Pravnom fakultetu u Sarajevu naučno bavio najrazličitijim temama.¹¹ Odmah poslije rata bio je najviše angažiran na prikupljanju i objavljivanju uz iscrpne naučne komentare historijske građe o narodnooslobodilačkom pokretu – građe za historiju postanka i razvoja narodne vlasti u Bosni i Hercegovini i narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, da bi u djelokrug njegovog interesiranja dolazile i teme o lokalnoj samoupravi, ocjeni ustavnosti zakona, razvoju organa pravosuđa, radu narodnooslobodilačkih odbora na ishrani NOV i određenih kategorija stanovništva oslobođene teritorije Bosne i Hercegovine, organizacionoj izgradnji NOO, organizaciji i razvoju zdravstvene i socijalne službe NOO u Bosni i Hercegovini za vrijeme NOB-a, osnivanju oblasnih odbora i Zemaljskog vijeća Bosne i Hercegovine, neki aspekti komunalnog sistema u FNRJ, ekonomska djelatnost narodnooslobodilačkih odbora u Bosni i Hercegovini (Poljoprivreda), privredna djelatnost narodnooslobodilački odbora u Bosni i Hercegovini (zanatstvo, razmjena, industrija, saobraćaj i drugo), odnosi između federacije i federalnih jedinica u Socijalističkoj Federativnoj Republi-

¹¹ Durmišević Enes, Profesor Čemerlić-teoretičar ustavnog prava. U povodu 100. godišnjice rođenja akademika Hamdije Čemerlića, Zbornik radova Fakulteta islamskih nauka, Sarajevo, 2006, 63-67

ci Jugoslaviji, formiranje narodne vlade Bosne i Hercegovine, Predsjednik Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, proces ostvarivanja osnovnih tekovina naše revolucije u toku NOB, povezivanje nauke, obrazovanja i privrede : dosljedna primjena st. 3. čl. 9. Ustava, odnos predstavnika prema biračima, interfederalna saradnja u SFRJ, normativna djelatnost organa narodne vlasti u Bosni i Hercegovini u toku Narodnooslobodilačke borbe, državnost republika u jugoslovenskom federativnom sistemu... Zaista je impresivna širina lepeze znanstvenog interesovanja profesora Ćemerlića. Kada se pažljivo analiziraju njegovi naučni prilozi kao prva impresija se dobija uvjerenje u njihovu aktualnost i bezvremensku dimenziju. Osnovni principi izgradnje složenog sistema organiziranja državne zajednice u pojedinom društvu svakako se moraju oslanjati na neke principe univerzalnosti fenomena vlasti. Akademik Muhamed Filipović u svojim ocjenama lika i djela svog kolege Ćemerlića polazi od njegovog nesumnjivog bosanskog patriotizma i demokratskih uvjerenja.¹² Otjelotvorio je spoznaju da je Bosna i Hercegovina jedno normalno ljudsko društvo različitosti, a da te razlike čine unutrašnju bit i temelj naše zajednice, koja je mnogo više nego mehanički zbir dijelova i faktora koji je čine. Kao njen utemeljitelj Ćemerlić nikada nije podlegao izazovima radikalizma, mada je kao umjereni demokrat bio stalni čimbenik mijenjanja postojećeg stanja. Za njega su moralni razlozi morali imati uvijek prvenstvo pred pragmatičnim interesima. Kriterij moralnog integriteta je bio vladajući princip osobnog ponašanja. Prema riječima Filipovića“ Ćemerlić je svoju pažnju koncentrirao na problem ustavnog prava i ustavno-pravnog razvoja u našoj zemlji i u tome dao veliki naučni doprinos razvoju naše pravne nauke, kao što je i praktično veoma mnogo doprinio razvoju ustavno-pravne prakse u procesu pravnog uređenja naše zemlje. Hamdija Ćemerlić je aktivno učestvovao u stvaranju i redigiranju svih bitnih političkih i ustavno-pravnih dokumenata koji su nastajali u procesu stvaranja države Bosne i Hercegovine, sve do nastanka prvih bosanskih ustavno-pravnih dokumenata Rezolucija i Deklaracija ZAVNOBiH-a pa sve do Ustava iz 1974.”. On se s pravom smatra utemeljiteljem ustavnog prava kao nove znanstvene pravne discipline na našim prostorima. Dao je nemjerljivi doprinos razvoju naše ustavno-pravne prakse na demokratskim principima. Prema našem mišljenju gospodinu Ćemerliću bi trebalo dati titulu *pater patriae*.

Profesor Ćemerlić je dao veliki doprinos koncipiranju rješenja položaja Muslimana kao posebne narodnosne kategorije. Hrabro je kritizirao dugo vremena vladajući politički stav da Muslimani nisu posebna nacija, da su oni

¹² Akademik Muhamed Filipović, Hamdija Ćemerlić, U povodu 100. godišnjice rođenja akademika Hamdije Ćemerlića, Zbornik radova Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu, 11/2006, 23

Jugosloveni ili etnička skupina. Zbog tih svojih stavova bio je predmetom stalne opservacije tadašnjih tajnih sigurnosnih agencija.¹³ Šta su Muslimani po nacionalnosti? je bilo neizostavno pitanje na koje je Čemerlić u svojim istupima tražio odgovor.¹⁴ Kao čovjek koji živi u vremenu kada se to pitanje postavlja i o njemu raspravlja istraživao je dokumentaciju o tom po njemu vrlo složenom i jednom od glavnih pitanja Bosne i Hercegovine. Ako se radi o socijalnoj grupi koja ima svoj društveni individualitet, onda je to po Čemerliću nacionalni individualitet. O svom individualitetu u prvom redu treba da se oglase i izjasne sami Muslimani a ne da neko drugi ili treći profilira to pitanje. On anticipira moguće rješenje kroz stav da Muslimani svom nacionalnom osjećanju trebaju dati jedan suvremeni imenitelj kao što su to i drugi učinili, jer su i srpska i hrvatska nacionalnost u Bosni i Hercegovini konfesionalnog porijekla i sadržine. Za Čemerlića je ovo pitanje već riješeno, jer Muslimani imaju svoj stav, samo je ostalo otvoreno kako da taj stav, odnosno svoje nacionalno osjećanje savremeno obilježe. Svom osjećanju identiteta, Muslimani moraju dati određeno nacionalno ime izbjegavajući takvu situaciju da svom nacionalnom osjećanju daju vjersko ime. Istovremeno je pripadnicima svog naroda stalno naglašavao stav da oni nisu odgovorni samo za svoju nego i za vjeru, sudbinu i živote, te slobodu svih ostalih ljudi i naroda u Bosni i Hercegovini kao zajedničkoj državi.

Čemerlić je u svom znanstvenom radu pokazao izuzetne sposobnosti sublimiranja društvene stvarnosti s osnovnim filozofsko-pravnim i religijskim principima usvojenim tokom svog intelektualnog razvoja. Sretna je okolnost da se čovjek takvog intelektualnog profila našao u poziciji stvaranja države od njenih temelja i u svim najznačajnijim fazama burnog revolucionarnog stvaranja. Historijska pozornica ima nekog režisera čiju stvaralačku, kreativnu imaginaciju determiniraju teško shvatljivi i teško povezujući faktori. U svakom znanstvenom saopćenju profesora Čemerlića nalazimo ne samo historijsku deskripciju, već duboku analizu trenutnog društvenog momenta s anticipiranjem rješenja za buduća vremena. Bio je protivnik znanstvene isključivosti i ekskluziviteta, stalno naglašavajući potrebu sagledavanja svake pojave sa svih mogućih realnih ili hipotetičkih postavljenih pozicija. Osnovna pitanja filozofsko-pravnog ustrojstva vlasti, postavljena još od antičkih vremena ni do danas nisu dobila smislene odgovore. To nam pokazuje i naša sudbina, naše porođajne muke da riješimo mnoga pitanja ustrojstva zemlje u kojoj živimo. Mnogi odgovori na naše probleme mogli bi se pronaći upravo

¹³ Arhiv Bosne i Hercegovine, b. 1, d. 1962-06-18., 9.

¹⁴ Hamdija Čemerlić, Pitanje nacionalnog osjećanja Muslimana, Prilozi, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, godina I, Sarajevo 1965, broj 1, 378

u djelu akademika Čemerlića, koje još uvijek čeka na ozbiljnu znanstvenu verifikaciju. Kontinuitet znanstvenog razvoja ne smije biti nikada napušten, nova rješenja se moraju pronalaziti samo na verificiranju onoga što valjda već znamo ili tek treba da naučimo.

Zaključak

Kao jedan od učesnika Narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije i kao jedan od najutjecajnijih pripadnika intelektualnih slojeva, Hamdija Čemerlić je dao supstancijalne doprinose ovim historijskim procesima, koji su bili opd presudne važnosti u historiji Bosne i Hercegovine. U članku se analizira sadržaj Čemerlićeve prezentacije, održane na Trećem zasjednaju ZAVNOBiH-a, dok se istvoremeno odnosi na Čemerlićeve političke aktivnosti koje su prethodile ovoj važnoj sjednici. Autor ispituje ulogu socijalističke revolucije i njene institucionalizacije u procesu državnog stvaranja u Bosni i Hercegovini. Posebna pažnja je posvećena kriterijima koji su imali presudnu ulogu u procesu konsolidacije Bosne i Hercegovine kao jedne od federalnih jedinica složenog federalnog državnog tijela. Štaviše, raspravlja se o odlučujućim društvenim faktorima u ovom procesu konsolidacije s naglaskom na međunarodnom vojnom i političkom aspektu i pitanju političkog legitimnog predstavljanja.

Autor ekstrapolira neke važne segmente Čemerlićevih složenih filozofskih misli o pravu i državi te naglašava njihovu aktualnost.

Bibliografija

Primarni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine, b. 1, d. 1962-06-18.

Sekundarna literatura

Čemerlić Hamdija, Proces ostvarivanja osnovnih tekovina naše revolucije u toku NOB, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 1968-1969, god. 16-17, 15-32

Čemerlić Hamdija, Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj zajednici od ZAVNOBiH-a do Ustava SR BiH, Sarajevo, 1968, 331

Čemerlić Hamdija, Organizaciona izgradnja NOO, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 1957, god. 5, 301-331

Čemerlić Hamdija, Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom 1-Izdanje Vojno-istorijskog instituta Jugoslovenske armije, Beograd, 1949, Istorijsko-pravni zbornik, Sarajevo, 1949, god. 1, br.2, 209-216

- Čemerlić Hamdija, Rad Pretsjedništva ZAVNOBiH-a na organizaciji i izgradnji vlasti u Bosni i Hercegovini: Građa za istoriju postanka i razvoja narodne vlasti u Bosni i Hercegovini, Istorijsko-pravni zbornik, Sarajevo, 1950, god. 2, 157-179
- Čemerlić Hamdija, Normativna djelatnost organa narodne vlasti u Bosni i Hercegovini u toku Narodnooslobodilačke borbe, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 1974, god. 22, 383-395
- Čemerlić Hamdija, „Pitanje nacionalnog osjećanja Muslimana“, Prilozi, godina I, broj 1, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, Sarajevo, 1965, 377-381.
- Čemerlić Hamdija, Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj zajednici od ZAVNOBiH-a do Ustava SR BiH, Sarajevo, 1968.
- Durmišević Enes, Profesor Čemerlić-teoretičar ustavnog prava, U povodu 100. Godišnjice rođenja akademika Hamdije Čemerlića, Zbornik radova Fakulteta islamskih nauka, Sarajevo, 2006, 63-67
- Filipović Muhamed, „Hamdija Čemerlić“, U povodu 100. godišnjice rođenja akademika Hamdije Čemerlića, Zbornik radova Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu, 2006, 23-46.
- Lučić Zdravko, „Građansko ne mora biti u sukobu sa nacionalnim“, Ljudska prava - Časopis za ustavno i međunarodno pravo, br. 3-4, Sarajevo, 2000, 94-97.
- Treće zasjedanje Zemaljskog Antifašističkog Vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, 26.,27. i 28. aprila 1945. u Sarajevu (po stenografskim bilješkama i skupštinskom zapisniku), Sarajevo, 1955.
- ZAVNOBiH, Dokumenti 1943-1944, Knjiga I, Sarajevo: Veselin Masleša,1968. Zbornik dokumenata o djelatnosti ZAVNOBiH-a, knjiga I, Sarajevo, 1968.

CONCLUSION

Being one of the participants in the National Liberation Struggle and the socialist revolution and as one of the most influential members of the intellectual strata, Hamdija Čemerlić made substantial contributions to these historical processes, which were of crucial importance in the history of Bosnia and Herzegovina. The article analyzes the content of Čemerlić's presentation given at the Third ZAVNOBiH session while at the same time relating it to Čemerlić's political activities that predated this important session. The author examines the role of the socialist revolution and its institutionalization in regard to the state-making process of Bosnia and Herzegovina. Special attention is given to the criteria that played a decisive role in the consolidation process of Bosnia and Herzegovina as one of the federal units of a complex federal state body. Moreover, it discusses the determining social factors in this consolidation process with an emphasis on the international military and political aspect and the issue of political legitimate representation.

The author extrapolates some important segments of Čemerlić's complex philosophical thoughts on law and state and stresses their actuality.